

Adam Fiedler : Preference, volba, svoboda a odpovědnost

V současné době je mezi ekonomy, ale i představiteli jiných disciplín jako například sociologie, rozšířen tzv. ekonomický přístup, který ve své nejhrubší verzi definuje člověka jako jedince motivovaného pouze sobeckými zájmy a ziskem ("homo economicus"). Toto pojetí je však příliš úzké a teorie na něm založené nejsou v praxi využitelné, proto většina teoretiků přistupuje k jeho modifikaci nebo i ke snahám o nalezení jiného přístupu. Nicméně v ekonomii si v převládajícím neoklasickém proudu stále udržuje dominantní pozici. Tento přístup předpokládá, že jedinec je základní rozhodovací jednotkou, víceméně nezávislou na svém okolí a svůj užitek (zejména ve smyslu požitků ze spotřeby statků a služeb) maximalizuje díky schopnosti racionálně posoudit všechny okolnosti. [Etzioni, s. 5]

K významným ekonomům, kterého by šlo zařadit mezi neoklasiky, ale který rozhodně nenáleží do hlavního proudu ("main stream"), patří Gary Stanley Becker. Ten upozorňuje na chybnost příliš úzkého pojetí ekonomického přístupu jako daného předpokladu, ale vysoce si cení tohoto přístupu jako metody analýzy lidského chování, která sice předpokládá, že jedinci maximalizují blahobyt, ale jejich chování je určeno mnohem bohatšími faktory než jen sobectvím a ziskem. [Becker, s. 187] V tomto duchu bude i tento text.

K odpůrcům ekonomického přístupu patří ekonom Amitai Etzioni, který náleží k sociálně-ekonomickému proudu. Ten chápe člověka jako integrální součást širšího společenského kontextu a z této pozice ostře kritizuje neoklasický přístup. Je zastáncem "deontologického paradigmatu", který je vystavěn na deontologické etice a vystupuje proti etice utilitaristické, která je zosobněna v paradigmatu neoklasickém. Jedinec podle něj rovněž maximalizuje užitek, ale tento užitek je "duální", skládající se z požitku (v pojetí neoklasiků) a z morálky, což mimo jiné vylučuje apriorní racionalitu člověka prosazovanou neoklasiky. [Etzioni, např. s. 11-14]

Proto, abychom se mohli zabývat otázkou racionality jedince, je primárně nutné určit, v jaké situaci se tento jedinec vyskytuje (prostor) a jaký na něj má tato situace vliv (čas). Etzioni odsuzuje neoklasické pojetí jedince, jakožto izolovaného individua, které, je-li to pro něj osobně výhodné, je schopno utvořit společenství (vytváří se vztah "JÁ-ONI" [Etzioni, s. 120]). Tento jedinec je plně racionální, což v pojetí neoklasiků znamená, že má k dispozici všechny informace potřebné pro rozhodnutí, je schopen vygenerovat všechny možné alternativy včetně jejich důsledků a na základě toho je tedy schopen vybrat tu alternativu, která bude maximalizovat jeho užitek. K tomu všemu využívá logicko-empirický aparát svého mozku, kterým je od přirozenosti predisponován. U některých "umírněných" neoklasiků je toto rozšířeno v pokusu začlenit jedince do společnosti pomocí sekundárního (vědomě přijatého) aparátu, kterým jsou společenské a kulturní normy, zvyky, apod. (tak i G. S. Becker, i když by se možná urazil, kdyby to slyšel). Proti tomu Etzioni staví svou koncepci jedince plně integrovaného do společnosti (ve vztahu "JÁ-MY": odvolává se zde na autoritu v této oblasti snad nejproslulejší, Ericha Fromma [Etzioni, s. 119]). Tento

jedinec sice není pasivním členem společnosti, ale v průběhu své socializace plně integroval její normy a ty se spolu s jeho individuálními emocemi (afekty) staly primárním činitelem rozhodovacích procesů. Zároveň však Etzioni nevylučuje možnost sekundárního vlivu logicko-empirických faktorů. Člověk ovšem podle něj tíhne spíše k "ne-racionalitě". [Etzioni, zejm. Část II., kap. 8, 9, 10]

Zkoumáme-li tedy jedince ve společnosti, je nutné rozlišit, které faktory jsou v jeho rozhodování primární a které sekundární a poté určit, zda nebo do jaké míry jsou tyto faktory, respektive rozhodnutí racionální. Mám za to, že výše uvedené rozdělení faktorů na logicko-empirické a normově-afektivní není příliš šťastné, neboť směšuje vlivy vnitřní (logika, afekty) s vlivy vnějšími (empirie, normy). Pokud tedy přeformulujeme tyto faktory a vytvoříme na jedné straně faktory logicko-afektivní a na straně druhé faktory normově-empirické, vyplyne nám zcela zřejmě, že primární musí být faktory logicko-afektivní jakožto "vrozené", to znamená nezávislé na percepci okolního světa. Tato koncepce ovšem naráží hned na několik problémů: 1. je nutný předpoklad, že logika (samozřejmě i afekty) je vrozená, je něčím apriorním, tedy že je 2. prázdnou formou, která je postupně naplňována empiriemi světa, jinak řečeno, člověk se rodí jako Tabula rasa, která má "vlastnost" logiky a afektu a 3. se objevuje problém, jak určit, zda je jedinec racionální či nikoliv. To úzce souvisí s tím, kterou definici racionality vezmeme jako hodnotící kritérium. Je třeba zvolit takovou definici, která bude schopna diferencovat. To znamená, že není vhodná například definice ultrasubjektivistická, která tím, že ignoruje možnost "pohledu z vnějšku", posuzuje veškeré chování jedince jako pro něj vždy adekvátní a tedy i racionální. Vzhledem k tomu, že se o optimální definici racionality pokoušel kdekdo, vznikla celá řada více či méně odlišných pojetí. [vcelku vyčerpávající diskusi provádí Etzioni, Část II., kap. 8] Zde vystačíme s "pragmatickým" konstatováním, že racionalita jedince se může pohybovat v uzavřeném intervalu od absolutní racionality k absolutní neracionalitě. Zařazení na této škále je závislé na poměru jednotlivých složek rozhodovacích faktorů, čím více je jedinec racionální, tím větší váhu má logická a empirická složka. Budeme-li se tvářit, že jsme schopni vliv těchto složek změřit, můžeme jedince diferencovat podle váhy jednotlivých složek na čtyři základní skupiny: 1. racionální "jednotlivci" (v převaze logická složka), 2. "neracionální jednotlivci" (afektivní složka), 3. racionální "společníci" (empirická složka), 4. neracionální "společníci" (normativní složka). To zároveň odráží možnou kontextuálnost člověka ve společnosti.

G. S. Becker by toto členění neuznával. Podle něj je jedinec racionální vždy, i když v širším než v klasickém neoklasickém pojetí. [Becker, s. 38-39] Hledisko prostoru ("jednotlivec" nebo "společník") se u něj projevuje jako složky jediné individuální užitkové funkce, kterou je jedinec schopen vyhodnotit a optimální volbou "mixu" dílčích užitků z jednotlivých komodit (ne v úzkém smyslu zboží) racionálně maximalizovat svůj užitek. Preference "jednotlivosti" a "společenskosti" se odrážejí ve dvou základních složkách rovnice, "osobním kapitálu" a "společenském kapitálu". [Becker, s. 17] Podstatnou sílu modelu Becker dodává zahrnutím faktoru času do své rozšířené užitkové funkce. Podle něj si je jedinec vědom postupné degradace svých minulých činů (zásoby osobního a společenského kapitálu vytvořené v minulosti) a jejich důsledků pro jeho užitek v současnosti a zároveň počítá s vlivem svého minulého a současného chování na svůj užitek v budoucnosti. Tento budoucí užitek podle svého uvážení "diskontuje", čímž si defacto vyjadřuje významnost budoucnosti. Takto prostorově i časově široce pojatá užitková funkce je Beckerovi základem pro to, aby mohl tvrdit, že užitková funkce jedince je stabilní a je založená na dlouhodobě

stabilních preferencích. Nicméně sám uznává, že se preference vyvíjí a utváří, a to zejména u dětí vlivem "akumulace společenského kapitálu", později pak vlivem kultury a ekonomických aktivit na tvorbu osobního kapitálu. Přesto odmítá a vyvrací řadu nejčastějších argumentů o změnách preferencí (návyk, reklama, ...). [Becker, s. 22-23, 30-31, 33, kap. 2] Jedinec volbou svých činností v přítomnosti ovlivňuje své budoucí užítky i preference. Vzhledem k tomu, že může při svých volbách chybovat, je jen částečně pánem svého osudu [Becker, s. 23].

Naproti tomu Etzioni staví na naprosté variabilitě preferencí jedince, který neustále podléhá vlivům svého okolí a přizpůsobuje mu své cíle a prostředky jejich dosahování (na normově-afektivním principu) [Etzioni, např. s. 100]. V nestabilitě preferencí nachází další důvod, proč člověka nelze apriorně považovat za racionálního, neboť tím, že se jedinci mění preference, mohou být jeho cíle v různých obdobích různé a tedy nemusí být racionálně konzistentní a vést k maximalizaci užítku. To ovšem implikuje, že takovýto jedinec je pouze třtinou ve větru se klátící a rozhodně v důsledku toho, že racionálně nepředpokládá vliv svého minulého a přítomného jednání na (duální!!!) užitek v budoucnosti, ztrácí ze zřetele maximalizaci morálního užítku, který má přeci jen dlouhodobější povahu vyžadující racionalitu.

Jak je vidět, je nutné při analýze rozhodování jedince zahrnout faktor času. Čas je totiž dalším kritériem, podle kterého lze usuzovat na racionalitu jedince. Z hlediska časového si lze opět představit diferenciaci lidí podle racionality na dvě základní skupiny: 1. neracionální "přítomní", kteří ve velké míře degradují minulost (rychle zapomínají) a rovněž silně diskontují budoucnost (nemyslí dopředu) a 2. racionální "nadčasoví", kteří si jsou vědomi provázanosti jednotlivých období a dokáží s nimi kalkulovat. Tato "dlouhodobá racionalita" odpovídá jak představě stabilních preferencí tak i maximalizaci morálního užítku (Becker zahrnuje morálku jako jednu z významných komodit ve své rozšířené užtkové funkci). Neprotiřečí ovšem ani procesu vytváření a vývoji preferencí z krátkodobého hlediska, ovšem tyto vlivy by bylo třeba pečlivě analyzovat.

Kombinací prostorové a časové diferenciacie racionality získáme skupiny plně a částečně racionálních jedinců, jejichž chování lze zkoumat a analyzovat. Největší problém bude se skupinami zcela neracionálních jedinců, u kterých vzhledem k jejich časové nekonzistentnosti bude obtížné nalézt vhodný model, který by uspokojivě vysvětloval a predikoval jejich chování. Toto teoretické rozdělení ale naráží na jeden závažný problém: není (alespoň v liberálních demokraciích) prakticky uskutečnitelné a pokud by se podařilo vyvinout modely dokonale vysvětlující jednotlivé skupiny, nebyly by v praxi aplikovatelné, neboť většina procesů ve společnosti probíhá ve vzájemném prolínání všech kategorií lidí (i když např. sociologické stratifikační modely naznačují přirozenou tendenci slučování relativně stejnorodých jedinců ve společnosti).

Možným řešením tohoto problému je nalezení sjednocujícího prvku mezi jednotlivými skupinami. Tímto sjednocujícím prvkem je "racionální volba". Možná to zní překvapivě, ale v mém pojetí není racionální volba závislá na racionalitě jedince, který ji činí. Obvykle autoři nerozlišují racionální volbu od racionality spotřebitele [tak i Becker, s. 38-39], jistý pokus o odlišení provádí Etzioni [Etzioni, s. 128-129]. Racionální volbu lze definovat jako vědomou volbu jedince učiněnou v přítomnosti tak, jak by jí za stejných podmínek byla učiněna kdykoliv jindy. Pohnutky, které k takové volbě vedou mohou být libovolné: je to "správné" (normativně determinovaný jedinec), je to "hezké" (afektivní jedinec), je to "vhodné" (empirický jedinec) nebo je

to "nutné" (logický jedinec). Při takovémto pojetí lze (až na patologické výjimky) předpokládat, že jedinci řídí své chování na základě racionálních voleb. Je evidentní, že to, že je volba racionální ještě neznamená, že je správná a bezchybná. Vzhledem ke svým fyzickým i psychickým omezením není člověk schopen obvykle postihnout celou šíři rozhodovaného problému, a proto se často uchyluje i k vědomým zjednodušením. Pak se částečně racionální volba transformuje např. do "racionálního zvyku" [Becker, kap. 3], tedy takového chování, kdy je vlastní rozhodovací proces minimalizován ve prospěch užitku plynoucího z ušetření námahy na detailní prověřování situace. Dochází-li ovšem k takovéto redukci racionální volby, je legitimní diskuse o tom, do jaké míry je tato redukce vědomá (a tedy je důsledkem určité předchozí racionální volby). Pro rozhodnutí tohoto problému by bylo třeba vypracovat analýzu hierarchií racionálních voleb. Domnívám se totiž, že existují racionální volby globální, obecné, které tvoří stabilní rámec, ve kterém se odehrávají volby konkrétnější, respektive volby ad hoc. Pochopitelně i zde narážíme na problém, zda "prvotní" volby byla vědomá a tedy racionální, a která volba to vlastně byla. Zde by mohl výrazně přispět výzkum na poli biologie a genetiky, zejména v určení toho, kdy si jedinec začíná formovat vlastní názor a zda je formování tohoto názoru vědomé nebo nevědomě determinované.

Projevuje se i rozdílnost racionálních a neracionálních jedinců. Neracionální dávají přednost chování podle globálních, obecných voleb, které představují určitá schémata. Racionální jedinci pak ve snaze o maximální objektivnost a přesnost rozhodnutí tíhnou k volbám ad hoc, i když to představuje relativně vysoké náklady. Racionalita jedince i racionální volba vyžadují značné úsilí.

Jestliže však je racionální volba společná všem lidem, co je pak racionálním jedincům odměnou za vynaloženou námahu při neustálém racionálním korigování svého chování se snahou maximálně "stabilizovat" budoucnost? Protože nemám žádné údaje o tom, jak je rozvrstvena společnost například podle racionality a bohatství nebo vzdělanosti, mohu se pouze domnívat, že se lépe umisťují racionální lidé než neracionální, ale toto rozhodně neplatí absolutně. Neoklasikové tvrdí, že hlavním bohatstvím racionálního člověka je jeho svoboda a pokud někdo tvrdí, že člověk není racionální, upírá mu jeho svobodu. [Etzioni, s. 118-119] V tomto pojetí je svoboda chápána jako právo jedince maximalizovat svůj užitek aniž by kdokoli omezoval jeho práva. Proti tomu sociální ekonomové chápou svobodu jako možnost jedince rozvinout svou individualitu aktivní činností ve zdravě fungující společnosti. Vzhledem k tomu, že takovýto jedinec plně integruje společenské normy, necítí se nijak omezován, i když jsou svazována jeho práva. Toto "sociální" pojetí svobody staví jedince do pozice pasivního příjemce svobody, která (ve formě jeho osobních práv) je definována zvnějšku společností, které se podřizuje. Takovýto jedinec se nemusí cítit nesvobodně dokud z nějaké příčiny nedojde ke změně společenských norem, které není schopen nebo ochoten integrovat. Pak dochází ke konfliktům a kolizím. Racionální jedinec je naopak tvůrcem společnosti, respektive jejích norem, je si vědom důvodů své účasti v této společnosti a svých práv a povinností. Může být nespokojen se společností a pak se může pokusit vyvolat její změnu nebo ji v krajním případě opustit. Takovýto člověk si svoji svobodu plně uvědomuje, ale uvědomuje si zároveň i její cenu, kterou je odpovědnost za sebe samotného, za své činy, které svými projevy ovlivňují jeho okolí, a tak mohou zasáhnout svobody někoho jiného, které jsou ovšem stejně nedotknutelné jako jeho vlastní.

Bohužel dnes navzdory racionalistickým neoklasickým teoriím převládá ve společnosti sociální koncepce svobody, avšak ve své nejhorší variantě, kdy jednotlivci

chápu společnost, jejímiž jsou členy, jako něco daného. Jejím normám se pasivně podřizují, ale nevykazují žádnou aktivitu směřující k růstu společnosti a tím ani k růstu osobnímu. Snaží se za co nejméně námahy získat co nejvíce, a to bez ohledu na své okolí. Tato minimalizace námahy se projevuje i v neochotě ke konzistentní racionalitě, což má samozřejmě za následek nekonzistentnost celé společnosti, kde se každý snaží maximálně vyhnout jakékoliv odpovědnosti. Sociální ekonomové se pochopitelně takovéto společnosti zřikají a osočují ji z přílišného liberalismu, který se projevuje v sobectví jedinců. To ovšem hluboce odporuje liberálnímu pojetí člověka ve společnosti, který je odpovědný, a proto nepřipustí (ne na základě vnějších, legislativních norem !), aby kdokoliv omezoval jeho práva a zároveň aby byla omezována práva kohokoliv jiného. Sociální forma společnosti se projevuje v kolektivismu a kolektivní vině, která je absolutním protikladem osobní odpovědnosti.

Optimálním stavem by byla situace, kdy by si všichni uvědomili, že vše má svou adekvátní cenu. To neznámá, že by všichni museli být hned racionální a odpovědní a za tuto námahu by mohli požívat jakýchsi svobod. Pokud by se někdo rozhodl (ať už vědomě nebo tím, že k tomu prostě tihne), že bude "neracionální", nemohl by potom očekávat, že bude moci participovat na racionalitě a svobodách jiných. Byla by to jeho racionální volba a zůstal by tedy svobodným jedincem, což s sebou ovšem nese i značnou odpovědnost vůči okolí. Tato utopie se však zdá být v nedohlednu.

Literatura:

Becker, Gary Stanley, Teorie preferencí, Grada Publishing, Praha 1997

Etzioni, Amitai, Morální dimenze ekonomiky, Victoria Publishing, Praha 1995